

Originalni naučni rad

UDK: 27–36(497.11)

271.2–526.62:7.04 Grigorije, sveti

Анђела Гавриловић

*Одељење за историју уметности,
Филозофски факултет, Универзитет у Београду*

КУЛТ И ИКОНОГРАФИЈА СВЕТОГ ГРИГОРИЈА НИСКОГ КОД СРБА У СРЕДЊЕМ ВЕКУ*

Апстракт: У овом раду се на основу хагиографских и иконографских извора истражује култ светог Григорија Ниског у средњовековној Србији (1168–1459). Установљено је да је име светог Григорија константно присутно у различитим хагиографским изворима: у очуваним месецословима за јануар, у пуним месецословима, пролозима и другим саставима. Житија светог Григорија из разматраних пролога су доста опширна и заузимају пола странице, читаву страницу, па и више простора. Они посебно наглашавају чињеницу да је свети Григорије био велики ревностник православне вере, бранилац од јереси и учесник Другог васељенског сабора у Цариграду 381. године. Последња реченица житија углавном описује физички изглед светог Григорија.

Када је реч о портретима светог Григорија, они се јављају на фрескама у великом броју српских средњовековних цркава. Разликују се два иконографска типа портрета овог епископа: први, доминантни, који га приказује као човека зрелих година и који показује велику сличност у изгледу са његовим братом Василијем Великим и други, који га приказује као седог старца беле косе и браде која му пада до груди. У овом раду се такође разматрају и свици које свети Григорије држи у рукама.

Кључне речи: свети Григорије Ниски, култ, иконографија, средњовековна Србија, хагиографски извори, фреске.

* Овај рад настао је као резултат истраживања на пројекту *Српска средњовековна уметност и њен европски контекст* (ев. бр. 177036), који финансијски подржава Министарство просвете, науке и технолошког развоја РС. Користим ову прилику да се захвалим најлепше проф. др Миодрагу Марковићу на уступљеним фотографијама. Краћа верзија овог рада прочитана је на XIII међународној конференцији посвећеној светом Григорију Ниском (XIII International Colloquium of Gregory of Nyssa), одржаној у Риму, септембра 2014. године.

1. Увод и историографија

Свети Григорије Ниски, млађи брат Василија Великог, један од тројице кападокијских отаца, родио се у Понту, по свој прилици у граду Неоцезареји, између 335. и 340. године, као једно од деветоро деце (Филарет 1859, 191–197; Kazhdan, Alexander и др. 1991, 881–882; Mateo-Seco, Maspero 2010, 103). Као што је добро познато, он је био епископ у Малој Азији и велики учитељ цркве. У овом раду се обрађује развој култа овог еминентног црквеног оца у средњовековној Србији за време независне српске државе до њеног пада под турску власт (1168–1459).

У националној историографији српске средњовековне уметности расте интересовање за проучавање култова појединачних светитеља, та тенденција се наставља, а интересовање за дата истраживања је у сталном порасту (в. нпр. Габелић 2006, 527–559; Марковић 2007, 35–50; Марковић 2010, 283–296; Војводић 2012, 145–67; Starodubcev 2012, 176–187; Павловић 2012, 213–241; Стародубцев 2013, 37–53; Стародубцев 2015, 25–46; Габелић 2016, 511–522; Стародубцев 2017, 275–288). У стручној литератури култ светог Григорија Ниског у српским земљама није до сада представљао предмет истраживања. Ако се овоме дода чињеница да су портрети светог Григорија Ниског у српском средњовековном сликарству релативно бројни, јасно је да се указује потреба за постојањем једног научног рада у којем би систематски био анализиран култ овог светитеља у српским земљама од времена Стефана Немање (1166–1196) до времена пада Српске деспотовине 1459. године у целини. Овде ће стога бити најпре разматрани подаци везани за светог Григорија Ниског присутни у хагиографским изворима, посебно подаци из кратких, пролошких житија. У другом делу рада циљ је да се издвоје и размотре основни иконографски типови у приказивању светитеља, да се истакну њихове типичне карактеристике, да се укаже на место илустровања светитеља у иконографском програму храмова, и да се размотре молитве исписане на свицима које светитељ држи у рукама.

2. Хагиографски извори

2.1. *Датум прослављања*

Судећи према очуваним хагиографским изворима свети Григорије Ниски је био поштован у српској средини као светитељ. Већ у Мирослављевом јеванђељу (трећа четвртина XIV века), на крају рукописа након јеванђеоских чтенија, у месецослову, 10. јануар је одређен за прослављање „светог оца Григорија” односно *сѣго бѣа грнгоріѣ* (Топаловић и др. 1998, fol. 166v; Топаловић и др. 2002, сл. 5), чије име је наведено, како се може видети на основу натписа без уобичајеног топонимског епитета „Ниски”, што

није случај са наводима у другим изворима. У месецослову који следи након типика архиепископа Никодима (1317–1324), за помен с(вет(а)го ѿ(тъ)ца нашего. григорійа ѿп(н)с(коу)па ниснїскаго предвиђен је 10. јануар (Трифуновић 2007, fol. 82v). Како се на основу цитата може видети, овде је титула епископа додата његовом имену, па је он овде означен као „отац наш, Григорије епископ Нисе” (Трифуновић 2007, fol. 82v). Горе наведени датум одговара и дану прослављања светог Григорија Ниског у Синаксару Цариградске цркве одакле је датум прослављања и преузет (Архиепископ Сергей 1997, 18; Delehaue 1902, 381–383; Столић 1988, 254). У складу са тиме, Дионисије из Фурне, састављач знаменитог сликарског приручника (1730–1734) означио је 10. јануар као дан прослављања овог уваженог епископа (Hetherington 1974, 54). Тај датум је одређен чињеницом да је свети Григорије Ниски умро 10. јануара, о чему обавештавају пролошка житија светог Григорија из мецеслова и стиховних пролога (в. доле).

2.2. Пролози и јеванђеља

Неколико стиховних пролога доноси податке о животу светог Григорија из Нисе, а поједини од њих помињу и дан његове смрти (нпр. рукописи: Дечани 55, fol. 13v; Дечани 54, fol. 101r). Ова житија обично обавештавају да је епископско седиште светог Григорија било у граду Ниси, што је случај са два горе наведена пролога (Дечани 55, fol. 13v; Дечани 54, fol. 101r). У истим изворима он је означен као брат Василија Великог, који је поседовао врлине и дела која су га учинила познатим: био је велики ревнитељ православне вере, свет у својим речима, што је и разлог због којег је постао учитељ цркве (Дечани 55, fol. 13v; Дечани 54, fol. 101r). Ови пролози обавештавају да је свети Григорије учествовао на Другом васељенском сабору у Цариграду 381. године, да се борио против јереси и да је доживео дубоку старост (Дечани 55, fol. 13v; Дечани 54, fol. 101r–101v). Из ових пролога се такође сазнаје да је свети Григорије поседовао свако знање, „да је физички у свему био налик свом брату, изузев у погледу његове проседе косе и браде, која је благо одељена и нижег раста” (Дечани 55, fol. 13v; Дечани 54, fol. 101v). И други српски пролози такође доносе исте податке (Пећ 57, fol. 14v; Дечани 58, fol. 15r).

Рукопис Четворојеванђеља с краја XIII и почетка XIV века доноси податак о томе да је на дан светог Григорија Ниског читано 23. глава јеванђеља по Матеју (Дечани 1, fol. 236v–237r).

3. Фреске

Поред хагиографских извора, очувани портрети светог Григорија на фрескама такође сведоче о томе да је био врло популаран и поштован светитељ међу Србима. Када је реч о зидном сликарству, портрети светог

зан у друштву својих имењака – светог Григорија Назијанског и светог Григорија Чудотворца. Њима је у олтару Студенице дат посебан простор као уваженим малоазијским епископима и знаменитим црквеним писцима и теолозима. Овај обичај сликања неколико светитеља истог имена Григорије, био је присутан у византијском монументалном сликарству одакле је пренет у Србију. И треће, иконографски тип светог Григорија из Нисе, присутан у Студеници је био највише коришћен иконографски тип у приказивању овог светитеља у српској средњовековној уметности. Уз то, лик светог Григорија у Студеници је и врло добро очуван. Као главни надзорник сликара и творац иконографског програма у Студеници, свети Сава Српски је свакако био заслужан за избор фигура у олтару, што је од посебне важности, будући да сликарство ове Немањине задужбине представља „први српски програм” и „почетак српске ликовне духовности” (Ђорђевић 2008, 211, 214). Свети Григорије је у Студеници приказан у фронталном ставу у пуној фигури, како десном руком чини гест благослова, држећи затворено јеванђеље са раскошно опточеним корицама. Одевен је у фелон са белим омофором и приказан као проћелав старац дубоких залистака, са тамносмеђом косом и зашиљеном брадом средње дужине, делимично на начин на који Дионисије из Фурне, састављач знамените ерминије, саветује да лик светог Григорија Ниског треба да се слика (Hetherington 1974, 54).

Оно што је врло необично јесте да Григорије није приказан као стар човек, како су ерминије налагале, већ као човек зрелих година (Hetherington 1974, 54).

Следећи очувани портрет светог Григорија из Нисе налази се у *цркви Светије Тројице у Сојоћанима* (око 1265; ил. 2, 3). Особито помињемо овај његов портрет, будући да он у ранијој литератури није био идентификован (за ранија истраживања овог портрета в. Радовановић 1988, 35, 39). Уверени смо да ова фигура четвртог епископа у јужној процесији *Службе оцаца* представља светог Григорија Ниског, због тога што иконографија овог епископа сасвим одговара уобичајеној иконографији светог Григорија Ниског у српској средњовековној уметности: он је овде приказан као човек зрелих година проседе косе и проседе зашиљене браде (Ђурић 1991, сл. 39; Kazhdan и др. 1991, 882).

Овом приликом размотрићемо и портрет светог Григорија Ниског из цркве *Усијења Бојородице у Матеичу* (1348–1352, ил. 4; Димитрова 2002, 88, Т. XIV) и *цркве Светиој Јована Бојослова у Земену* због њихове јединствене и необичне иконографије (око 1360; Мавродинова 1980, 189, сл. 11; Смядовски 1998, сл. 21). Овај иконографски тип портрета светог Григорија се разликује од свих портрета светог Григорија Ниског у српском средњовековном живопису, а можда и шире у византијској уметности. Нигде друге у српској уметности свети Григорије није приказан на такав начин осим у Матеичу и Земену: као стар човек, седе беле косе и браде.

Осим тога, овде истичемо и у српској уметности јединствен и до данас необјављен, портрет светог Григорија Ниског у цркви Светог Петра на Преспанском језеру (1360), будући да је он ту приказан као човек риђе косе (према фотографији проф. др Миодрага Марковића).

3.2. Литерарни извори уметникове инспирације

Посматрајући четири наведена портрета светог Григорија Ниског уочавају се велике разлике између портрета светог Григорија у Студеници (ил. 1) и Сопоћанима (ил. 2, 3) са једне, и Матеичу и Земену на другој страни. Тако је учињено стога што су сликари, приказујући светог Григорија, користили различите текстуалне предлошке или су их чак комбиновали: уметници који су радили у Студеници и Сопоћанима су првенствено пратили текст житија светог Григорија Ниског где се каже да је он „физички био налик свом брату у свему”, осим у погледу „проседе и благо раздељене браде” (в. нпр. Дечани 55, fol. 13v; Дечани 54, fol. 101v).” И заиста, у Студеници и Сопоћанима, изглед светог Григорија Ниског сасвим наликује светом Василију Великом, изузев у поменутих детаљима. Лик светог Григорија из дечанског католикона (1338–1340), нпр. такође припада очуваним репрезентативним портретима овог типа (ил. 5), где је његова физичка сличност са братом очигледна (ил. 6). Детаљ Григоријеве зашиљене браде у Студеници (ил. 1) и Сопоћанима (ил. 2, 3) указује да су уметници били упознати са саветима сликарских приручника, комбинујући ова два извора (в. даље). Напротив, уметници који су радили у Матеичу и Земену морали су користити сликарски приручник или извесни модел изведен према упутствима приручника, првенствено се руководећи препоруком да светитељ треба да се слика као старац (Hetherington 1974, 54).

3.3. Начин приказивања

Свети Григорије Ниски могао је бити приказиван фронтално, у пуној фигури као нпр. у Студеници или у Земену (Бабић и др. 1986, 65; Смиадевски 1988, сл. 21), затим у пуној фигури у полупрофилу у погнутом ставу као нпр. у олтару у Старом Нагоричину (1317–1318; Тодић 1993, 83), Светом Никити код Скопља (1322–1324; Марковић 2015, 103, 125, сл. 6) или у Дечанима и Псачи (1338/1339–1340; 1365–1371; Тодић, Чанак Медић 2005, сл. 428). Такође је сликан и фронтално у попрсју, као нпр. у Кучевишту (до 1331), Горњем Козјаку (око 1340) или Зауму (1361; према фотографијама Ивана Ђорђевића).

3.4. Месѿо ѿриказивања у сликаном ѿроѿраму цркве

У српском монументалном сликарству, свети Григорије Ниски је представљан искључиво у простору светилишта, са једним изузетком – у сликаном календару у Старом Нагоричину (Тодић 1993, 83). Он је по правилу сликан у зони стојећих фигура у саставу сцене *Службе оѿаца* у централном простору олтара. Каткад је сликан и у другој зони средишњег дела олтара (нпр. Кучевиште). Такође је приказиван у бочним деловима олтара – у протезису, као нпр. у Студеници, Хиландару и Светом Никити код Скопља (Бабић 1986, 65; Hostetter 1998, CD-ROM; Марковић 2015, 103, 125, сл. 6) или у пролазима који повезују олтар и протезис, као у Земену (Мавродинова 1980, 189, сл. 11; Смиадевски 1988, сл. 21), а приказиван је и у ђаконикону, нпр. Марковог манастира (Грозданов 1980, сл. 4).

Будући присутан у простору светилишта у сцени *Службе оѿаца*, свети Григорије Ниски је увек сликан као архијереј, у стихару са рекама, у полиставриону и омофору са епитрахиљем и са надбедреником (ил. 1, 2; о овим одеждама и њиховом значењу в. Мирковић 1918, 121–135; Thierry 1966, 308–315; Walter 1982, 7–34; Gerstel 1999, 25–29). На појединим фрескама је приказан са златним епитрахиљем, нпр. у Грачаници (1318–1321), Хиландару, Дечанима и у Ресави.

Свети Григорије Ниски по правилу у рукама држи отворени свитак са исписаним литургијским текстом, док у шест споменика држи у рукама затворено јеванђеље чинећи другом руком гест благослова, као што је то случај у Студеници, параклису светог Стефана у Жичи (око 1310), Кучевишту, Горњем Козјаку, Земену и Зауму (Бабић и др. 1986, 65; Чанак Медић и др., 2014, сл. 210 и према фотографијама И. Ђ. Ђорђевића).

3.5. Литургијски ѿексѿови на свицима

Свети Григорије Ниски у рукама обично држи отворен свитак са текстом прве молитве верних „Благодаримо Ти, Боже Сила” из литургије светог Јована Златоустог која се изговара након што свештеник распростре антиминос и изговори возглас (Јевтић 2009, 426). Ова молитва исписана је на свицима светог Григорија Ниског у Старом Нагоричину – Εὐχαριστοῦμέν σοι Κύριε ὁ Θεός τῶν δυνάμεων (Тодић 1993, 71, сл. 97), Грачаници – бл̄годарниѿ те г̄н̄ б̄ѿ сн... (Тодић 1988, 81, 141) и Ресави – бл(а)годарни те г(оспод)н б(ож)ѿ нашѿ о... (Prolović 2017, 188). Свети Григорије Ниски је приказиван у одређеним споменицима и како држи текст заамвоне молитве „Господе, ти благосиљаш оне који Тебе благосиљају...” и то у цркви Светог Петра у Великом Граду на Преспанском језеру (1360) – ὁ εὐλογ(ῶν) τοῦ(ς) εὐλογοῦν(τάς σε Κύριε...) и у цркви Светог Николе у Рамаћи – бл̄квен бл̄скѿѿе те г̄н̄ н с̄г̄н-на те зповающе... .

Каткад носи и други текст на свитку, нпр. молитву коју изговара свештеник након Победничке химне на литургији светог Василија Великог: „Са

овим блаженим Силама, Човекољубиви Владико, и ми грешни кличемо: ...” (Јевтић 2009, 481). Та молитва је исписана на свитку светог Григорија Ниског у Дечанима – сь снѣн и мь блѣженнѣи силѣи влѣко (Поповић 1995, 81, сл. 5). Такође на свитку у рукама светитељ носи и исписану химну херувимске песме: „Нико од везаних телесним похотама...”, нпр. у Марковом манастиру – никтоже ѿ достоиннѣ свежавшнх[ъ] се плѣтскѣи похот(а)и (Грозданов 1980, 84–85, сл. 4). У другим српским црквама свети Григорије Ниски је био сликан са различитим молитвама; у Сопоћанима, Ариљу, Светом Никити код Скопља, у Хиландару на Светој Гори Атонској, Матеичу и Псачи. У Сопоћанима је приказан са текстом молитве Трисвете песме – н разоумъ ·н не прѣзрѣ сьгрѣшагоу·нѣ (Ђурић 1991, сл. 39; Радовановић 1989, 40), у Ариљу са текстом молитве коју свештеник изговара након светог Причешћа „Благодаримо Ти, човекољубиви владико, Добротворе душа наших...” односно вл(а)годарн(ъ) те вл(а)д(н)ко чловѣколюбче (Војводић 2005, 204, 282/1; Јевтић 2009, 458), док је заступничка молитва из завршног дела литургије читана након помињања усопших из диптиха „Помени Господе град овај...” односно помени г(оспод)н мѣсто се къ нем(ъ)же пришествѣ[емъ] (Јевтић 2009, 444; Марковић 2015, 101, 131, 148), присутна на његовом свитку у Светом Никити код Скопља. Текст молитве Првог антифона „Господе, Боже наш, чија је моћ недосежна и слава несхватљива” односно гдн бже нашъ егвоже держава несаказава(...)ава јавља се у светилишту хиландарског католикона (Јевтић 2009, 412; Hostetter 1998, CD-ROM), молитва епиклезе из литургије светог Василија Великог у цркви Успења Богородице у Матеичу „Стога, Пресвети Владико, и ми, грешне и недостојне слуге Твоје...” односно <с>ег(ω) радн <владико прѣстѣн и мь грѣшннѣ> (Јевтић 2009, 483; Димитрова 2002, 88), а молитва Предложења „Боже, Боже наш, Који си послао Небески Хлеб...” односно бже бѣ нашъ нже нбны хлѣбъ и пицѣ всемоу м(р)оу јавља се у Псачи (Јевтић 2009, 406; према фотографији Ивана Ђорђевића). Изузев натписа у Старом Нагоричину и у Светом Петру на Преспи, који су изведени на грчком језику, сви други наведени натписи су изведени српском редакцијом старословенског језика. Занимљиво је приметити да је молитва која се чита после „Оче наша” на литургији – „Благодаримо Ти, невидљиви Царе...” односно блгодарн(ъ) те црю невиднмы, препоручена за текст на свитку светог Григорија Ниског у ерминији Дионисија из Фурне, присутна само у једном споменику, Краљевој цркви у Студеници, задужбини краља Милутина (Бабић 1987, 127, 132, 232/V 237, сл. 82, 149; Јевтић 2009, 448).

4. Главни закључци

Сумирајући наша запажања, указаћемо на најважније закључке. Први очувани помен имена светог Григорија Ниског у писаним изворима јавља се у Мирослављевом јеванђељу, а њему је хронолошки близак и најранији очувани портрет ниског епископа из Богородичине цркве у Студеници. Када је о хагиографској грађи реч, помен светог Григорија је у њој без

изузетка предвиђен за 10. јануар. Разматрање српских средњовековних фресака са ликом светог Григорија Ниског открива да су се сликари у извођењу два горепоменућа иконографска типа овог светитеља директно ослањали на различите текстуралне предлошке. При извођењу првог, доминантог иконографског типа светитеља сликар се првенствено и директно ослањао на текст житија светог Григорија Ниског. Стога је свети Григорије приказан налик свом брату, тј. „наликујући свом брату у сваком погледу”, изузев у погледу „проседе косе и браде, благо раздељене и ниског раста” (Дечани 55, fol. 13v; Дечани 54, fol. 101r). Напротив, други иконографски тип портрета светог Григорија Ниског, присутан у два споменика (Матеич и Земен), открива да су се уметници који су их изводили, ослањали на упутства сликарских приручника или на неки други узор који се ослањао на њихова упутства, првенствено пратећи савет да се свети Григорије слика као стар човек (Hetherington 1974, 54).

Најзад, на крају, наведеним закључцима можемо додати још једно опажање. Наиме, уочили смо да се у сценама *Службе оца цркве* сликаних у периоду до 1459. године свети Григорије из Нисе по правилу слика у процесии на чијем је челу његов брат, свети Василије Велики. Фреске из манастира у Сопоћанима и Ресаве могу послужити као речити пример (ил. 2; Живковић 1984, 15; Prolović 2017, pass.).*

1) Св. Григорије Ниски, црква Успења Богородице, Студеница (1208–1209)

* Порекло илустрација: 1) Миодраг Марковић; 2) BLAGO Fund; 3) BLAGO Fund; 4) Димитрова 2002, Т. XIV; 5) BLAGO Fund; 6) BLAGO Fund.

2) *Служба оцаца*, јужна страна, црква Свете Тројице, Сопоћани, (око 1265)

3) Св. Григорије Ниски, црква Свете Тројице, Сопоћани (око 1265)

4) Св. Григорије Ниски, црква Успења Богородице, Матеич (1348–1352)

5) Св. Григорије Ниски, црква Христа Спаса, Дечани (1338–1340)

6) Свети Василије Велики, црква Христа Спаса, Дечани (1338–1340)

Литература:

Извори:

Дечани бр. 1, Четворојеванђеље с краја XIII и почетка XIV века, манастир Дечани

Дечани бр. 54, Стиховни пролог за децембар – фебруар, 1394. године, манастир Дечани

Дечани бр. 55, Стиховни пролог за децембар – фебруар, осам деценија XIV века (1370–1380)

Delehaye, Hippolyte. 1902. *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae*, Bruxelles: Apud socios Bollandianos: 381–383.

Hetherington, Paul. 1974. *The 'Painter's Manual' of Dionysius of Fourna: an English translation [from Greek] with commentary of cod. gr. 708 in the Saltykov-Shchedrin State Public Library, Leningrad*, London: Oakwood Press.

Пећ 57, стиховни пролог за јануар–април, с краја XIV века (последња деценија).

Топаловић, Вељко и др. 2002. *Мирослављево јеванђеље. Исцрпљив и коментари*. Београд: Службени лист: Досије.

Топаловић, Вељко, Мрђеновић Душан и Бркић, Бранислав. 1998. *Мирослављево јеванђеље. Фонографско издање*. Београд: Досије: Службени лист СРЈ.

Трифунковић, Ђорђе. 2007. *Тийик архиејискоја Никодима (2)*. Старословенски текст. Београд: Чигоја штампа.

- Марковић, Миодраг. 2007. Култ светог Вита (Вида) код Срба у средњем веку. *Зограф* 31: 35–50.
- Марковић, Миодраг. 2010. Култ и иконографија светог Евстатија Солунског у средњем веку. *Ниш и Византија* 8: 283–296.
- Марковић, Миодраг. 2015. *Свети Никита код Скопља. Загужбина краља Милутина*. Београд. Службени гласник: Институт за историју уметности, Филозофски факултет.
- Mateo-Seco, Lucas Farnsisco и Maspero, Giulio (eds.). 2010. *Brill Dictionary of Gregory of Nyssa*. (Supplements to *Vigiliae Christianae*. Texts and Studies of Early Christian Life and language 99). Leiden –Bonstou: Brill.
- Мирковић, Лазар. 1918. *Православна литургија или наука о бојслужењу Православне источне цркве. Ојни гео. 1*. Сремски Карловци: Српска манастирска штампарија.
- Павловић, Драгана. 2012. Култ и иконографија двојице светих Андреја са Крита. *Зборник радова Византолошког института* 49: 213–241.
- Поповић, Бојана. 1995. Програм живописа у олтару. In *Зидно сликарство Дечана. Грађа и студије*. Ђурић, Војислав (ур.). Београд: САНУ: 77–97.
- Prolović, Jadranka. 1997. *Die Kirche des heiligen Andreas an der Treska*. Wien: VOAW.
- Prolović, Jadranka. 2017. *Resava (Manasija). Geschichte, Architektur und Malerei einer Stiftung des serbischen Despoten Stefan Lazarević*. Wien: VOAW.
- Радовановић, Јанко. 1988. Српски архиепископи у композицији Служење литургије у манастиру Сопоћани. In *Иконографска истраживања српског сликарства XIII и XIV века*, Радовановић, Јанко. Београд: Балканолошки институт САНУ: 38–55.
- Смядовски, Стефан. 1998. *Надписи към Земенският манастир*. Софија: Проф. Марин Дринов.
- Starodubcev, Tatjana. 2012. The Cult Image of a Saint. The Cult of Saint Gobelias in the Serbian Despotate. In *Древне-русское искусство: искусство средневековой Руси и Византии эпохи Андрея Рублева: к 600-летию росийски Успенског собора во Владимире: материалы Международной научной конференции, 1–2 октябрия 2008*. Москва: Арт-Волхонка: 176–187.
- Стародубцев, Татјана. 2013. Свети вртлар и свети епископ: представе и поштовање светих мученика са именом Фока. *Зограф* 37: 37–53.
- Стародубцев, Татјана. 2015. Лекар и чудотворац. Поштовање светог Сампсона Странопримца и његове представе у средњовековном источнохришћанском сликарству. *Зограф* 39: 25–46.
- Стародубцев, Татјана. 2017. Мученик и лекар свети Талалеј и његово поштовање и представљање у средњовековном источнохришћанском свету. *Ниш и Византија* 15: 275–288.
- Столић, Хризостом (јеромонах). 1988. *Православни светљачник: месецослов светих: Септембар – јун* (1). Крагујевац: Каленић.
- Thierry, Nicole. 1966. Le costume épiscopal byzantin du IXe au XIIIe siècle d'après les peintures datées. *Révue des études byzantines* 24: 308–315.
- Тодић, Бранислав. 1988. *Грчаница: Сликарство*. Београд: Просвета – Приштина: Јединство.
- Тодић, Бранислав. 1993. *Старо Најоричино*. Београд: Републички завод за заштиту споменика културе: Просвета: Српска академија наука и уметности.

- Тодић, Бранислав и Чанак Медић, Милка. 2005. *Манастир Дечани*. Београд: Музеј у Приштини (са измештеним седиштем) – Центар за очување наслеђа Косова и Метохије – Мнемосине – Српски православни манастир Високи Дечани.
- Walter, Christopher. 1982. *Art and Ritual of the Byzantine Church*, London: Variorum Reprints: 7–34.
- Живковић, Бранислав. 1984. *Сојоћани: црпшежи фресака*. Београд: Републички завод за заштиту споменика.

Primljeno: 04.11.2018.

Odobreno: 20.11.2018.

Andela Gavrilović

Cult of St. Gregory of Nyssa in Medieval Serbia

Abstract: The following paper investigates the cult of St. Gregory of Nyssa in medieval Serbia (1168–1459) on the basis of hagiographical and iconographical sources. It reveals that the name of St. Gregory of Nyssa is regularly present in different hagiographical records: in preserved menologions for January, in full menologions, in prologues and other writings. The lives of St. Gregory from the analyzed prologues are rather extensive, spacing taking up half or a whole page, or even more. They especially emphasize the bishop of Nyssa as a great zealot of Orthodox Faith, its defender against heresy and participant of the Second Ecumenical Council held in Constantinople in 381. The last sentence of the lives usually describes the physical appearance of St. Gregory.

Regarding St. Gregory's portraits, they are present on frescoes in a great number of Serbian medieval churches. We distinguish between two main types in the portrayal of this bishop: the first one, dominant, representing him as a mature man, with apparent physical resemblance to his brother St. Basil the Great (Studenica monastery, 1208–1209; ill. 1; Sopoćani monastery, c. 1265; ill. 2, 3) and the second one, portraying him as an elder with white hair and beard falling over his chest (Mateič monastery, 1348–1353; ill. 4; Zemen monastery, c. 1360). The resemblance of two brothers, St. Basil and St. Gregory, can be noticed on the portraits in the Dečani monastery (ill. 5, 6). The present paper also discusses the liturgical texts written on the scrolls which St. Gregory usually holds in his hands.

Key words: Saint Gregory of Nyssa, cult, iconography, medieval Serbia, hagiographical sources, frescoes.